

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i3.107>**В. В. Крикун**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри правоохоронної діяльності та поліціїстики

Харківського національного університету внутрішніх справ

orcid.org/0000-0003-1089-555X

ФОРМИ ТА МЕТОДИ ЗАХИСТУ ОБ'ЄКТІВ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В УКРАЇНІ

У статті наголошено, що в межах реалізації правозастосовної форми захисту об'єктів критичної інфраструктури особи, які відхиляються від встановлених у межах функціонування досліджуваного адміністративно-правового механізму правил поведінки, можуть бути притягнені до відповідного виду юридичної відповідальності. Даний метод захисту об'єктів критичної інфраструктури має ряд особливостей, оскільки: його підґрунтям є власна законодавча основа; поряд із ним застосовується ще ряд специфічних методів; для нього характерний особливий суб'єктний склад; внаслідок його здійснення настають особливі правові наслідки індивідуального характеру. Зроблено висновок, що одним із найважливіших структурних елементів адміністративно-правового механізму захисту об'єктів критичної інфраструктури є відповідні форми та методи діяльності його суб'єктів. Вказано, що форми та методи вказують, як саме реалізується діяльність уповноважених суб'єктів зі здійснення захисту об'єктів критичної інфраструктури. Розглянуто позиції вчених-правознавців до трактування термінів «форма» та «метод». Запропоновано авторське визначення форм та методів захисту об'єктів критичної інфраструктури в Україні. Підкреслено, що форми вказують на зовнішні прояви діяльності із захисту об'єктів критичної інфраструктури, тоді як методи свідчать про конкретні способи такого захисту. Тобто форми і методи захисту об'єктів критичної інфраструктури перебувають в органічному взаємозв'язку – без форми не може бути методів; існування форми поза способом її реалізації, тобто методом, втрачає сенс. Наведено перелік провідних форм захисту об'єктів критичної інфраструктури: 1) юридично значимі форми захисту об'єктів критичної інфраструктури – правотворча, правозастосовна, правоохоронна, контрольна; 2) організаційні форми захисту об'єктів критичної інфраструктури – проведення нарад і консультацій, взаємодія між суб'єктами захисту об'єктів критичної інфраструктури, здійснення координації їхньої діяльності тощо. Виокремлено такі методи захисту об'єктів критичної інфраструктури: правові – переконання, примус, притягнення до юридичної відповідальності тощо; неправові – здійснюються на власний розсуд суб'єктів захисту об'єктів критичної інфраструктури; організаційно-правові – в їх межах відбувається забезпечення функціонування адміністративно-правового механізму захисту об'єктів критичної інфраструктури за різноманітними напрямками.

Ключові слова: об'єкти критичної інфраструктури в Україні, форма, метод, захист, правовий, неправовий (організаційний).

Krykun V. V. FORMS AND METHODS OF PROTECTING OBJECTS OF THE CRITICAL INFRASTRUCTURE IN UKRAINE

The article emphasizes that within the implementation of the law enforcement form of protection of critical infrastructure, persons who deviate from the rules of conduct established within the functioning of the investigated administrative and legal mechanism, may be held legally liable. This method of protection of critical infrastructure has a number of features, because: it is based on its own legal framework; along with it a number of specific methods are used; it is characterized by a special subject composition; as a result of its implementation there are special legal consequences of individual character. It is concluded that one of the most important structural elements of the administrative and legal mechanism for the protection of critical infrastructure is the appropriate forms and methods of its subjects. It has been stated that the forms and methods indicate how the activities of authorized entities for the protection of critical infrastructure are implemented. The positions of legal scholars on the interpretation of the terms "form" and "method" have been considered. The author's definition of forms and methods of protection of objects of critical infrastructure in Ukraine has been offered. It has been emphasized that the forms indicate the external manifestations of activities for the protection of critical infrastructure, while the methods indicate specific ways of such protection. That is, the forms and methods of protection of critical infrastructure are in an organic relationship – without the form there can be no methods; the existence of the form outside the method of its implementation, i.e. the method, loses its meaning. The list of leading forms of protection of critical infrastructure objects has been given: 1) legally significant forms of protection of critical infrastructure objects – making, law enforcement, law enforcement, control; 2) organizational forms of protection of critical infrastructure – holding meetings and consultations, interaction between the subjects of protection of critical infrastructure, coordination of their activities, etc. The following methods of protection of critical infrastructure have been identified: legal – persuasion, coercion, prosecution, etc.; illegal – carried out at the discretion of the subjects of protection of critical infrastructure; organizational and legal – within them is the functioning of the administrative and legal mechanism for the protection of critical infrastructure in various areas.

Key words: critical infrastructure facilities in Ukraine, form, method, protection, legal, non-legal (organizational).

Постановка проблеми. Провідне місце у структурі адміністративно-правового механізму захисту об'єктів критичної інфраструктури посідають такі його складові елементи, як форми та методи захисту об'єктів критичної інфраструктури. Саме

зазначені форми та методи вказують, як саме реалізується діяльність уповноважених суб'єктів зі здійснення захисту об'єктів критичної інфраструктури. Як цілком слушно із приводу зазначених категорій відмічають у фахових наукових

джерелах, вони є найважливішими складовими елементами методологічної бази відповідної діяльності у сфері будь-яких відносин [1, с. 110]. Форми та методи є одними з основних понять процесу управління, які виконують роль своєрідного засобу практичного здійснення його цілей, завдань і функцій [2, с. 53]. Більш того, вивчення проблемних аспектів форм і методів здійснення відповідної державної політики дає змогу з'ясувати наявні недоліки у структурі цієї політики та можливих способах її впровадження у практичне життя [3, с. 115–116]. Ось чому з'ясування сутності, встановлення окремих із різновидів форм і методів захисту об'єктів критичної інфраструктури є необхідною умовою визначення особливостей функціонування досліджуваного адміністративно-правового механізму, а також вироблення пропозицій щодо можливих шляхів його вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про форми та методи діяльності, в тому числі адміністративно-правового регулювання будь-яких інституцій, неодноразово досліджувалося у працях багатьох учених. Проте такі наукові напрацювання стосуються або загальних положень адміністративно-правового регулювання, або тих сфер суспільного життя, які не пов'язані із представленою тематикою. Зокрема, сьогодні відсутні комплексні дослідження форм та методів захисту об'єктів критичної інфраструктури в Україні.

Метою статті є здійснення аналізу наукових підходів до трактування категорій «форма» та «метод», а також визначення форм і методів захисту об'єктів критичної інфраструктури в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Учені-правознавці, вивчаючи проблематику функціонування відповідної суспільної інституції, у своїх працях доволі часто оперують категоріями «форми» та «методи», наголошуючи на їх важливості. Наприклад, досліджуючи особливості організації та діяльності виконавчих органів місцевих рад в Україні, К.Є. Соляник вказує на те, що форми та методи є складовими елементами діяльності, з'ясування яких дає поняття про функціонування органу публічної влади в часі та просторі. Форми та методи діяльності уповноважених органів безпосередньо впливають на функціонування всієї держави [4, с. 155]. При цьому, наголошує М.І. Соф'їн у дослідженні, визначенню організаційно-правових проблем присвячено здійснення фіскальної політики в умовах євроінтеграції, якщо форми виражають способи зовнішнього вираження, існування цієї політики в об'єктивній дійсності; методи характеризують те, у якій спосіб заходи вказаної політики реалізуються в суспільному житті, застосовуються відносно відповідних суб'єктів [3, с. 115]. Спираючись на дану позицію, початковим етапом вирішення поставленого наукового завдання слід обрати з'ясуван-

ня сутності такої категорії, як «форма», оскільки в межах відповідних суспільних відносин вона буде зумовлювати певний набір методів діяльності уповноважених суб'єктів.

Зокрема, як зауважує авторський колектив шеститомної юридичної енциклопедії, форма – це зовнішній вигляд, обрис речі, дії тощо або зовнішній вираз певного змісту; устрій, вид, тип, структура відповідних суспільних утворень або процесів, а також порядок чогось [5, с. 294]. Задля більш глибокого сприйняття сутності вказаної категорії вчені-правознавці наводять характерні для неї ознаки: дозволяють практично реалізувати завдання та функції державних органів; є способом вираження сутності управлінської діяльності; виступають правовою конструкцією нормативного впорядкування діяльності державних органів; указують, яким шляхом із боку державних органів здійснюється управлінський вплив на учасників правовідносин; забезпечують безпосередню реалізацію повноважень державних органів; являють собою практичне відображення однорідної діяльності державних органів та їх посадових осіб; прямо чи опосередковано закріплюються в нормативно-правових актах, що визначають статус конкретного державного органу; є відносно самостійними та універсальними; обираються з урахуванням конкретної управлінської ситуації, статусу об'єкта впливу, вимог ефективності та доцільності [6, с. 247].

Отже, як слідує з аналізу наведених позицій, під формами захисту об'єктів критичної інфраструктури слід розуміти регламентований правовими нормами зовнішній вираз діяльності уповноважених суб'єктів, що спрямований на забезпечення стану захищеності об'єктів критичної інфраструктури. На сьогодні можна назвати значну кількість форм діяльності відповідних суб'єктів, що може бути застосовано й по відношенню до захисту об'єктів критичної інфраструктури. З огляду на що, форми захисту об'єктів критичної інфраструктури доцільно розглядати з урахуванням їх приналежності до певної видової групи.

Так, у більшості випадків на сторінках наукової літератури називають дві групи форм відповідної діяльності, беручи за критерій їх розподілу наслідки, викликані їх реалізацією. Зокрема, на думку авторського колективу навчального посібнику «Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні», найбільш обґрунтованою та конструктивною є позиція тих учених, що, розглядаючи форми діяльності як особливий структурний елемент правового статусу органів влади, розмежовують правові (юридичні) та організаційні (неправові) форми їх діяльності в залежності від характеру породжуваних наслідків [7, с. 41]. Така класифікація форм відповідної діяльності цілком допустима й у досліджуваному випадку.

Разом із тим вважаємо дещо недопустимим використання наведеної термінології. На нашу думку, невірною є вказівка на те, що форми діяльності, здійснення яких має місце під час реалізації правового статусу, можуть бути неправовими. Так само і в досліджуваному випадку під час визначення сутності форм захисту об'єктів критичної інфраструктури нами було вказано, що вони засновані на правових нормах, а тому ап'рїорі не можуть бути «неправовими».

Під юридично значимими формами захисту об'єктів критичної інфраструктури слід розуміти ті зовнішні прояви діяльності суб'єктів, уповноважених на здійснення такого захисту, результатом яких є настання певних юридично значимих наслідків, тобто таких, які спричиняють виникнення, видозміну або ж припинення суспільних відносин у сфері функціонування адміністративно-правового механізму захисту об'єктів критичної інфраструктури. Так, однією з юридично значимих форм захисту об'єктів критичної інфраструктури є правотворча діяльність, яка буде знаходити свій прояв у діяльності компетентних суб'єктів із видання нормативно-правових актів, дія яких направлена на врегулювання суспільних відносин, що виникають у сфері функціонування адміністративно-правового механізму захисту об'єктів критичної інфраструктури. Фактично в даному випадку йдеться про здійснення правового забезпечення функціонування адміністративно-правового механізму захисту об'єктів критичної інфраструктури, особливості, здійснення якого були розглянуті нами на початку даного розділу представленого наукового дослідження.

Здійснюючи класифікацію юридично значимих форм відповідної діяльності, учені-правознавці, окрім правотворчої, називають ще правозастосовну діяльність. Під такою діяльністю в найбільш загальному вигляді прийнято розуміти діяльність державних органів з виконання законів і підзаконних нормативно-правових актів шляхом видання актів застосування права [8, с. 107]. Із чого слідує, що в рамках здійснення правозастосовної діяльності суб'єкти захисту об'єктів критичної інфраструктури приймають правозастосовні акти. У контексті реалізації правозастосовної форми діяльності суб'єктів захисту об'єктів критичної інфраструктури прикладом правозастосовних актів можуть слугувати такі: указ Президента України «Про звільнення Є. Нетужилова з посади начальника Головного управління Служби безпеки України в Автономній Республіці Крим» від 21 жовтня 2020 року № 462/2020; розпорядження Президента України «Про звільнення А. Андреева з посади голови Нововодолазької районної державної адміністрації Харківської області» від 15 жовтня 2020 року № 492/2020-рп; указ Президента України «Про

звільнення С. Трофімова з посади Першого заступника Глави Адміністрації Президента України» від 25 червня 2019 року № 437/2019; тощо.

Як одну юридичну форму захисту об'єктів критичної інфраструктури слід розглядати правоохоронну діяльність. При цьому, наголошує І.В. Солов'євич, дана форма діяльності може бути визначена як різновид правозастосовної організаційно-правової державно-владної діяльності, що базується, в першу чергу, на примусі та здійснюється компетентними органами у спеціально встановлених формах. Зміст такої діяльності полягає в реалізації юридичних норм шляхом видання (прийняття) індивідуально-конкретних правових велінь (державно-владних приписів) з метою протидії виникненню та розвитку протиправних вчинків (провин і злочинів), нейтралізації та ліквідації шкідливого впливу (наслідків), правової оцінки вчиненого, забезпечення відповідного соціального результату тощо [9, с. 136]. Наведене є свідченням того, що правоохоронна діяльність має тісний зв'язок із правозастосуванням. Захист об'єктів критичної інфраструктури здійснюється також під час реалізації такої юридично значимої форми як контрольна діяльність.

Другою групою форм захисту об'єктів критичної інфраструктури будуть організаційні, які науковці ще позначають як неправові форми. Як відмічає І.О. Васильєв, неправові форми – це повсякденні та різноманітні вияви управлінської діяльності, необхідні для забезпечення чіткої та ефективної роботи щодо виконання покладених на відповідні державні органи завдання [10, с. 68]. При цьому організаційні та правові форми є взаємопов'язаними. Як зазначає із цього приводу О.М. Ключев, правові форми відповідної діяльності завжди виступають як організаційні в силу організуючої, регулюючої функції права. Організаційні форми в загальному вигляді не можуть прирівнюватися до правових, хоча їх частина трансформується в останні [11, с. 238].

Яскравим прикладом взаємозв'язку організаційних і правових форм захисту об'єктів критичної інфраструктури є окремі аспекти функціонування одного із провідних суб'єктів досліджуваного адміністративно-правового механізму – Ради національної безпеки і оборони України. Так, як слідує з аналізу ст. 9 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 5 березня 1998 року, основною організаційною формою діяльності Ради національної безпеки і оборони України є її засідання, результатом якого є прийняття відповідного рішення шляхом особистого голосування її членів. При цьому саме рішення не є правовою формою діяльності, оскільки само по собі нічого не значить, а повинно бути введено в дію указом Президента України [12], який і слід розцінювати як правову форму захисту об'єктів

кричної інфраструктури. Проте й прийняття такої форми неможливо поза здійсненням зазначеної організаційної форми діяльності Ради національної безпеки і оборони України.

Також учені-правознавці організаційні форми діяльності поділяють на дві групи: 1) основні організаційні форми – це проведення оперативних чи спільних нарад, обмін інформацією, планування окремих заходів, розробка методичних рекомендацій стосовно порядку й особливостей проведення окремих заходів, матеріально-технічне забезпечення діяльності тощо; 2) допоміжні організаційні форми – проведення координаційних нарад, участь у науково-практичних конференціях, прес-конференції, офіційні візити за кордон, телефонні переговори тощо [13, с. 93]. Тобто сьогодні можна назвати достатньо велику кількість організаційних форм захисту об'єктів критичної інфраструктури – від проведення певних нарад і консультацій, обміну необхідною інформацією й розробкою рекомендацій, до участі в прес-конференціях. Усі з даних форм будуть взаємопов'язані, мати спільні ознаки, зокрема, не викликати юридичних наслідків.

Практична ж реалізація кожної з наведеної вище форми захисту об'єктів критичної інфраструктури відбувається через використання уповноваженим суб'єктом відповідного методу діяльності. Якщо форма дає уяву про напрями діяльності компетентного суб'єкту щодо впливу на об'єкт управління, то метод вказує, якими шляхами, прийомами та способами він реалізує свої повноваження. Існування методу зумовлено існуванням конкретної форми діяльності [14, с. 172]. Іншими словами, категорії «форма» та «метод» є взаємопов'язаними, зумовлюють існування одна одної, а тому під час визначення особливостей функціонування адміністративно-правового механізму захисту об'єктів критичної інфраструктури повинні бути досліджені у взаємозв'язку.

Так, під методами захисту об'єктів критичної інфраструктури слід розуміти регламентовану правовими нормами, зумовлену формами діяльності компетентних суб'єктів сукупність способів, здійснення яких такими суб'єктами спрямовано на забезпечення стану захищеності об'єктів критичної інфраструктури. Сьогодні можна назвати значну кількість критеріїв класифікації методів захисту об'єктів критичної інфраструктури: суб'єкт їх реалізації; сфера їх застосування; окремий об'єкт критичної інфраструктури; тощо. При цьому як головний із таких критеріїв, як свідчить змістовний аналіз наведеного визначення, слід обрати саме форму захисту об'єктів критичної інфраструктури, в межах якої відповідний метод знайшов свою реалізацію. Як відмічають у науково-правових колах, кожній формі здійснення функцій держави відповідають свої методи:

правові, організаційні й організаційно-правові. Під правовими методами розуміють засоби, способи, прийоми, за допомогою яких здійснюється нормотворча, правоохоронна, правозастосовча, установча, контрольно-наглядова, інтерпретаційно-правова форми діяльності держави [15, с. 79]. Провідними серед таких методів будуть переконання та примус. Дані методи взаємопов'язані, зумовлюють існування один одного. При цьому у зв'язку з тим, що в більшості випадків нормативно-правові приписи виконуються добровільно, метод переконання є головним в управлінській діяльності. Заходи ж примусу застосовуються тоді, коли вичерпано інші засоби впливу на відповідних суб'єктів [16, с. 346]. Яскравим прикладом такого положення справ є здійснення ще одного з правових методів захисту об'єктів критичної інфраструктури – притягнення особи до юридичної відповідальності.

Так, у межах реалізації правозастосовної форми захисту об'єктів критичної інфраструктури особи, які відхиляються від встановлених у межах функціонування досліджуваного адміністративно-правового механізму правил поведінки, можуть бути притягнені до відповідного виду юридичної відповідальності. Даний метод захисту об'єктів критичної інфраструктури має ряд особливостей, оскільки: його підґрунтям є власна законодавча основа; поряд із ним застосовується ще ряд специфічних методів; для нього характерний особливий суб'єктний склад; унаслідок його здійснення настають особливі правові наслідки індивідуального характеру.

Наступну групу методів захисту об'єктів критичної інфраструктури становлять організаційні методи. Під такими методами в науково-правових колах розуміють засоби, способи, прийоми, за допомогою яких здійснюються відповідні форми організаційної діяльності держави [15, с. 79]. У своїй повсякденній діяльності суб'єкти захисту об'єктів критичної інфраструктури використовують безліч організаційних методів, прикладом яких можуть бути: використання засобів зв'язку; проведення формальних зустрічей, переговорів; підготовка і попереднє документальне оформлення прийнятих щодо захисту об'єктів критичної інфраструктури рішень; вивчення й узагальнення передового досвіду захисту об'єктів критичної інфраструктури; аналіз допущених помилок і прорахунків під час захисту об'єктів критичної інфраструктури і вироблення можливих шляхів їх недопущення в подальшому; вироблення можливих версій і сценаріїв розвитку подій шляхом попереднього планування; тощо. Усі з наведених організаційних методів захисту об'єктів критичної інфраструктури не будуть мати сувору нормативну регламентацію, а в більшості випадків будуть взагалі здійснюватися поза нею. Реалізація таких

методів більшою мірою розрахована на розсуд відповідного суб'єкта захисту об'єктів критичної інфраструктури.

Останню, проте не менш важливу за наведених вище, становить група організаційно-правових методів захисту об'єктів критичної інфраструктури. Під такими методами фахівці з теорії права розуміють засоби, способи, прийоми, що одержали закріплення у відповідних нормативно-правових актах – метод організації і перевірки виконання, інформаційного забезпечення, підбор і розміщення кадрів тощо [15, с. 59]. У межах реалізації організаційно-правових методів захисту об'єктів критичної інфраструктури відбувається забезпечення найбільш важливих аспектів функціонування досліджуваного адміністративно-правового механізму. Зокрема, може йтися про здійснення інформаційно-аналітичного та матеріально-фінансове забезпечення функціонування адміністративно-правового механізму захисту об'єктів критичної інфраструктури. З огляду на складний і багатоаспектний характер реалізації вказаних напрямків діяльності уповноважених на захист об'єктів критичної інфраструктури суб'єктів вони будуть детально проаналізовані нами в межах відповідного підрозділу представленого наукового дослідження.

Висновки. Отже, одним із найважливіших структурних елементів адміністративно-правового механізму захисту об'єктів критичної інфраструктури є відповідні форми та методи діяльності його суб'єктів. Форми вказують на зовнішні прояви діяльності із захисту об'єктів критичної інфраструктури, тоді як методи свідчать про конкретні способи такого захисту. Тобто форми і методи захисту об'єктів критичної інфраструктури перебувають в органічному взаємозв'язку: без форми не може бути методів; існування форми поза способом її реалізації, тобто методом, втрачає сенс. Як провідні форми захисту об'єктів критичної інфраструктури нами було названо: 1) юридично значимі форми захисту об'єктів критичної інфраструктури – правотворча, правозастосовна, правоохоронна, контрольна; 2) організаційні форми захисту об'єктів критичної інфраструктури – проведення нарад і консультацій, взаємодія між суб'єктами захисту об'єктів критичної інфраструктури, здійснення координації їхньої діяльності, тощо. З огляду на що, методи захисту об'єктів критичної інфраструктури розподілені на: правові – переконання, примус, притягнення до юридичної відповідальності тощо; неправові – здійснюються на власний розсуд суб'єктів захисту об'єктів критичної інфраструктури; організацій-

но-правові – в їх межах відбувається забезпечення функціонування адміністративно-правового механізму захисту об'єктів критичної інфраструктури за різноманітними напрямками.

Література

1. Гетманець О.П. Правове регулювання бюджетного контролю в Україні : дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.07. Харків, 2009. 427 с.
2. Развадовська М.В. Внутрішньоуправлінська діяльність верховної ради України (організаційно-правові засади) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07. Харків, 2005. 214 с.
3. Соф'їн М.І. Організаційно-правові проблеми здійснення фіскальної політики в умовах євроінтеграції : дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.07. Київ, 2019. 400 с.
4. Соляник К.Є. Організація та діяльність виконавчих органів місцевих рад в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. Харків, 2002. 209 с.
5. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 6: Т–Я. 2004. 768 с.
6. Приймаченко Д.В. Адміністративна діяльність митних органів у сфері реалізації митної політики держави : дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.07. Дніпропетровськ, 2007. 477 с.
7. Ярмиш О.Н., Серьогін В.О. Державне будівництво та місце самоврядування в Україні : навч. посіб. Харків : Вид-во Національного ун-ту. внутр. справ, 2002. 672 с.
8. Джураєва О.О. Функції сучасної держави : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Одеса, 2006. 190 с.
9. Солов'євич І.В. Державна влада в Україні і місце в ній правоохоронної діяльності: конституційно-правові аспекти : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. Київ, 1997. 172 с.
10. Васильєв І.О. Контрольна діяльність штабів органів внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07. Дніпропетровськ, 2010. 253 с.
11. Ключев О.М. Проблеми взаємодії підрозділів органів внутрішніх справ на регіональному рівні : дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.07. Харків, 2010. 422 с.
12. Про Раду національної безпеки і оборони України : закон України від 05.03.1998 № 183/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 35. Ст. 237.
13. Остропілець В.Р. Адміністративно-правове забезпечення взаємодії органів досудового розслідування міністерства внутрішніх справ України з іншими правоохоронними органами : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07. Херсон, 2015. 205 с.
14. Сивухін В.С. Конституційне право людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя та його забезпечення органами внутрішніх справ України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. Київ, 2007. 240 с.
15. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник. Видання 2-е, перероблене і доповнене. Харків : Еспада, 2009. 752 с.
16. Адміністративне право України. Загальна частина. Академічний курс : підруч. / За заг. ред. академіка НАПрН України О.М. Бандурки. Харків : Золота миля, 2011. 584 с.